

جهش تولید با مشارکت مردم با نگاهی به بیانیه گام دوم

□ نامدار جویباری *

□ محمدحسین حسینی **

چکیده

مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در سال‌های اخیر به بیان شعارهای توسعه اقتصاد پرداخته که حکایت از اهمیت موضوع درنگاه ایشان دارد، بیان شعار (جهش تولید با مشارکت مردم) برای سال ۱۴۰۳ مبین تأکید ایشان به این مطلب است. ایشان در بیانیه گام دوم نیز نسبت به جهش تولید، راه‌حل‌ها و موانع آن تأکید نموده است. این پژوهش در تبیین (جهش تولید) و باهدف بررسی موضوع (جهش تولید با مشارکت مردم با نگاهی به بیانیه گام دوم) تدوین شده و به دنبال پاسخ به این سؤال است که چه باید‌های سبب جهش تولید در کشور می‌شود؟ شکی نیست که تقویت تولید در تمام جوامع موجب استقلال سیاسی، اقتدار ملی، نفوذ در مجامع جهانی و امنیت ملی می‌شود. مهم‌ترین راه جهش تولید در نگاه رهبر معظم انقلاب، مشارکت فعال و جهادی آحاد ملت در تولید و زمینه‌سازی دولت است. از نگاه ایشان خصوصیات کلی اقتصاد مستقل مبتنی بر تولید انبوه، عبارت است از: درون‌زایی، مولد شدن، دانش‌بنیان شدن، مردمی کردن، تصدی‌گری نکردن دولت و برون‌گرایی با استفاده از ظرفیت‌هایی موجود. این تحقیق با ماهیت توصیفی - تحلیلی به شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و فیش‌برداری و تحلیل داده‌های موردنیاز انجام شده است.

کلیدواژه‌ها: جهش، تولید، مشارکت، اقتصاد، بیانیه گام دوم، امام خمینی، مقام معظم رهبری.

* استادیار و عضو گروه فقه و اصول مجتمع آموزش عالی فقه.

** دکتری فقه قضایی جامعه المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ العالمیه (hosseiny330@gmail.com).

مقدمه

نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران مسیر فراز و نشیب‌های چهل‌ساله خود را با موفقیت پشت سر گذاشته و اکنون چهل‌ساله دوم خود را با بیانیه گام دوم انقلاب از سوی رهبر حکیم و فرزانه انقلاب حضرت آیت‌الله‌العظمی امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) آغاز نموده است. بیانیه‌ای وزین و راهگشا که بسان نقشه راهی، مسیر جامعه را در چهل‌ساله دوم روشن و هموار می‌سازد. بیانیه‌ای جامع و متین که نیاز دارد بارها مطالعه و دقت در محتوای آن صورت گیرد تا به عمق مطالب آن پی ببرد. در این بیانیه، چند توصیه از توصیه‌های هفت‌گانه آن، مرتبط با اقتصاد و تولید است که از اهمیت راهبردی موضوع حکایت دارد.

شکی نیست که تقویت اقتصاد در تمام جوامع موجب استقلال سیاسی، اقتدار ملی، نفوذ در مجامع جهانی و امنیت ملی می‌شود و میزان امنیت و آسایش هر جامعه به توانمندی مالی و قدرت اقتصادی آن بستگی دارد.

هم‌چنین شکی نیست که اقتصاد ضعیف و فقر در هر جامعه‌ای، زمینه‌ساز سقوط ارزش‌های اخلاقی، ترویج فساد و فحشا، بی‌بندوباری، بزهکاری، آلودگی‌های اجتماعی و عدم امنیت و آسایش است.

همین‌طور عقب‌ماندگی اقتصادی، موجب عقب‌ماندگی در حوزه‌های فرهنگی، سیاسی، نظامی و امنیت و در نتیجه وابستگی به غارتگران ظالم و استعمارگر خواهد شد.

چنانچه رهبر حکیم و فرزانه انقلاب در بیانیه گام دوم می‌فرماید: (اقتصاد یک نقطه‌ی کلیدی تعیین‌کننده است. اقتصاد قوی، نقطه‌ی قوت و عامل مهم سلطه‌ناپذیری و نفوذناپذیری کشور است و اقتصاد ضعیف، نقطه‌ی ضعف و زمینه‌ساز نفوذ و سلطه و دخالت دشمنان است. فقر و غنا در مادیات و معنویات بشر، اثر می‌گذارد. اقتصاد البتّه هدف جامعه‌ی اسلامی نیست، اما وسیله‌ای است که بدون آن نمی‌توان به هدف‌ها رسید) همین‌طور رهبر حکیم و فرزانه انقلاب در ملاقات با اقشار مختلف مردم می‌فرماید: (اگر اقتصاد کشور وضع مطلوبی پیدا نکند، در همه‌ی اوضاع عمومی کشور تأثیر خواهد داشت؛ می‌توان گفت در دین و دنیای مردم می‌تواند اثر بگذارد.) (سخنرانی امام خامنه‌ای، در دیدار با اقشار مختلف مردم، ۱۴۰۳/۱/۱)

تأثیر انکارناپذیر اقتصاد در توسعه و پیشرفت کشورها باعث شده است که دشمنان نظام مقدس

جمهوری اسلامی ایران به تحریم‌های اقتصادی روی آورده‌اند و از آن به‌عنوان مهم‌ترین حربه‌ها علیه نظام اسلامی استفاده می‌کنند. رهبر معظم انقلاب در این مورد می‌فرماید: سال‌ها است دشمنان تلاش می‌کنند که اقتصاد کشور را به‌زانو دریاورند؛ دشمن به‌طور جدی [تلاش می‌کند]؛ ما این را در برخوردهای خصمانه‌ی آمریکا و بقیه‌ی همراهان او در طول زمان احساس کرده‌ایم. مقصودشان فروپاشی اقتصاد ایران است؛ مقصودشان به‌زانو درآوردن کشور از لحاظ اقتصادی است. البته با همت جوانان ما و تلاش‌های فراوانی که در این کشور از سوی مردم و مسئولین انجام گرفته، دشمن موفق نشد و به‌حول و قوه‌ی الهی بازهم موفق نخواهد شد. (همان، ۱۴۰۳/۱/۱)

به همین جهت نام‌گذاری دهه‌های اخیر توسط رهبر معظم انقلاب حضرت آیت‌الله‌العظمی امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، به شعارهای اقتصادی و بیان شعار (جهش تولید با مشارکت مردم) برای سال ۱۴۰۳ مبین این موضوع بوده که اقتصاد همچنان مسئله اصلی و حیاتی در کشور است تا ضرورت توجه مسئولان و ملت شریف ایران را به امر تولید بیش از پیش معطوف دارد. معظم له در این مورد می‌فرماید: (یکی از مسائل مهم امروز کشور مسئله‌ی «اقتصاد» است؛ لذا است که ما این چندساله، در شعار سال، روی نقطه‌های حساس اقتصادی تکیه کرده‌ایم. امسال هم گفتیم «جهش تولید») (همان، در دیدار با کارگران، ۱۴۰۳/۲/۵)

تحلیل و بررسی موضوع از این جهت اهمیت مضاعف دارد که تکیه بر امر تولید نه تنها امروزه مسئله اصلی کشور است بلکه نقطه کلیدی در بیانیه گام دوم که نقشه راهی مسیر جامعه در چهل ساله دوم است نیز می‌باشد. در این راستا لازم است دیدگاه امام خمینی علیه السلام و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، نسبت به مؤلفه‌ها و عواملی که باعث جهش تولید در جامعه می‌شود، تبیین گردد.

درباره پیشینه تحقیق باید اشاره کرد مطابق بررسی نگارنده، تاکنون نوشتاری درباره این موضوع (جهش تولید با مشارکت مردم با نگاه به بیانیه گام دوم انقلاب) مشاهده نشده است گرچه در مورد اجزای موضوع مطالبی وجود دارد.

الف) چیستی جهش تولید

«جهش» به معنای جستن، جهیدن، پرش، (دهخدا، لغت‌نامه، ج ۵، ص ۷۹۲۹) خیزش؛ حرکت

سریع، شتاب، تحول ناگهانی، صعود تند، جوشش و تلاطم است. (آذرنوش، آذرتاش، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، ص ۳۹۹)

در علم اقتصاد «تولید» به مجموع عملیاتی اطلاق می‌شود که طی آن، شکل نخستین مواد، تغییر می‌کند و یا جابه‌جا می‌شود. به تعبیر دیگر «تولید» عبارت است از فعالیت‌های که در آن یک سلسله عوامل و نهاده‌هایی همچون سرمایه و منابع طبیعی، به کارگیری و سازمان‌دهی می‌شود و به ایجاد کالا و خدمات می‌انجامد. (مجتبوی نائینی، فرهنگ اصطلاحات کار و تأمین اجتماعی، ص ۱۱۸؛ دادگر و رحمانی، مبانی و اصول علم اقتصاد، ص ۱۴۲)

نظریه پردازان اقتصاد امروزه بر این باورند که منابع طبیعی، سرمایه‌های فیزیکی، فنآوری و نیروی انسانی، در تولید، نقش اصلی را ایفا می‌کنند، در این میان سرمایه انسانی، پایه اصلی ثروت ملت‌ها را تشکیل می‌دهد. (مایکل تودارو، توسعه اقتصادی در جهان، ج ۱، ص ۴۷۳؛ مکارم شیرازی، دائرة المعارف فقه مقارن، ج ۲، ص ۳۲۰)

مقام معظم رهبری در این مورد می‌فرماید: (ستون فقرات اقتصاد کشور «تولید» است؛ ستون فقرات تولید هم کارگر است. ما نباید بگذاریم کارگر، [یعنی] این ستون فقرات، تضعیف بشود). (سخنرانی امام خامنه‌ای، در دیدار با کارگران، ۱۴۰۲/۲/۹)

«جهش تولید» به معنای افزایش پرشتاب، حرکت سریع، مستمر و درون‌زا در عملیات تولید کالا و خدمات، از طریق عوامل مؤثر بر تولید شامل: سرمایه، مواد اولیه، نیروی انسانی، علم و فناوری، تقاضا، به‌منظور توسعه و پیشرفت همه‌جانبه کشور است.

حالا سؤال این است که رهبر معظم انقلاب که سال ۱۴۰۳ را سال جهش تولید با مشارکت مردم نامیده‌اند منظور ایشان چیست؟

برای یافتن پاسخ لازم است به فرمایشات ایشان در موارد دیگر سری بزنیم. رهبر معظم انقلاب در ملاقات با کارگران در مورد شعار سال و جهش تولید می‌فرماید:

ما گفتیم «جهش تولید با مشارکت مردم». جهش چه جوری حاصل می‌شود؟ با مشارکت مردم. بنده عقیده‌ی راسخ دارم، نظر همه‌ی کارشناس‌های اقتصادی صاحب‌نظر ما هم همین است که اگر مردم وارد میدان اقتصاد بشوند، بخصوص اگر وارد میدان تولید بشوند، تولید جهش پیدا می‌کند؛ تولید که جهش پیدا کرد، کشور

ثروتمند می‌شود، آحاد مردم ثروتمند می‌شوند، جیب کارگر پُر می‌شود، دست کارگر پُر می‌شود، اشتغال افزایش پیدا می‌کند، بیکاری کم می‌شود و مشکلات فراوان کارگری و اقتصادی در کشور از بین می‌رود. (همان، ۱۴۰۳/۲/۵)

از کلام ایشان استفاده می‌شود که حضور و مشارکت مردم در میدان تولید به معنای جهش تولید است مشارکت مردم در تولید، یعنی توان مالی، فکری و ابتکارات مردم در میدان تولید موجب تولید بیشتر و سرعت آن می‌شود و این به معنای جهش است ایشان در بیانات آغاز سال ۱۴۰۳ می‌فرماید: (اگر ما این توفیق را پیدا کنیم که همت مردم، سرمایه‌ی مردم، ابتکار مردم، حضور جدی آحاد مردم را در عرصه‌ی اقتصادی وارد کنیم، در واقع یک بسیج مردمی در امر اقتصاد بکنیم، تولید هم می‌تواند به جهش برسد.) (همان، در دیدار با اقشار مختلف مردم، ۱۴۰۳/۱/۱)

بنابراین بر تک‌تک افراد جامعه لازم است به لحاظ عرفی و دینی به درخواست رهبر حکیم و فرزانه انقلاب، لبیک‌گویند و در صحنه تولید مشارکت نمایند از هر طریق که ممکن است به تولید کالا و خدمات همت گمارند همین‌طور به لحاظ عرفی و دینی ایجاب می‌کند که مسئولان نظام با همت و جدیت دست‌به‌کار شوند و زمینه حضور و فعالیت مردم را در تولید فراهم کنند.

رهبر معظم انقلاب در این مورد می‌فرماید: (یکی از وظایف مهم مسئولین این است که بنشینند زمینه‌های حضور مردم و مشارکت مردم در تولید را، در کار تولیدی را تبیین کنند و زمینه‌ها را آماده کنند.) (همان، در دیدار با کارگران، ۱۴۰۳/۲/۵) معظم له در جای دیگر در این باره می‌فرماید: برای اینکه اقتصاد کشور شکوفا بشود، همه‌ی چرخ‌دنده‌های بزرگ و کوچک کشور باید به کار بیفتند؛ همه باید تلاش کنند؛ هم از زیرساخت‌های کشور استفاده بشود، هم از ابتکارات مردمی استفاده بشود، هم از قدرت مدیریت فعالان اقتصادی و فعالان مدیریتی استفاده بشود؛ از نیروهای جوان تحصیل‌کرده به معنای واقعی کلمه بایستی استفاده بشود؛ از شرکت‌های دانش‌بنیان بایستی حمایت بشود؛ این‌ها همه ابزارهایی هستند، وسایلی هستند که اگر به‌طور مجموع مورد توجه قرار بگیرند، بدون شک، اقتصاد کشور را به شکوفایی خواهند رساند. می‌خواهیم همه‌ی نیروها در این راه بسیج بشوند.) (همان، در دیدار با اقشار مختلف مردم، ۱۴۰۳/۱/۱)

ب) راه‌های جهش تولید در بیانیه گام دوم

در بیانیه گام دوم انقلاب در قسمت توصیه‌های اساسی به مسئله اقتصاد با یک طرح کلی سیاست توسعه مواجه هستیم وجود این چشم‌انداز کلی انصافاً راهگشا و امیدوارکننده است. رهبر حکیم و فرزانه انقلاب در بیانیه گام دوم (بر تقویت اقتصاد مستقل کشور که مبتنی بر تولید انبوه و باکیفیت و توزیع عدالت محور و مصرف به اندازه و بی اسراف و مناسبات مدیریتی خردمندانه) (امام خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ص ۳۹) تأکید نموده است. از نظر ایشان راه‌حل مشکلات اقتصادی اجرای سیاست‌های اقتصاد مقاومتی است که باید برنامه‌های اجرائی برای همه بخش‌های آن تهیه و با قدرت و نشاط کاری و احساس مسئولیت، در دولت‌ها پیگیری و اقدام شود. سپس معظم له در بیانیه گام دوم به خصوصیات کلی (اقتصاد مستقل مبتنی بر تولید انبوه)، اشاره نموده و آن عبارت است از:

۱. درون‌زایی اقتصاد؛ ۲. مولد شدن اقتصاد؛ ۳. دانش‌بنیان شدن اقتصاد؛ ۴. مردمی کردن اقتصاد؛ ۵. تصدی‌گری نکردن دولت؛ ۶. برون‌گرایی با استفاده از ظرفیت‌هایی موجود. این مؤلفه‌ها از نگاه رهبر معظم انقلاب کلیدواژه‌های اقتصاد مستقل مبتنی بر تولید انبوه است براین اساس لازم است هر یک از موارد فوق به طور خلاصه توضیح داده شود.

۱. درون‌زایی اقتصاد

درون‌زایی به مفهوم اتکا به ظرفیت‌های ملی با حداکثر سازی بهره‌وری به منظور افزایش ثروت و ارزش افزوده در جهت رشد پایدار و امنیت اقتصادی هست. (لطفی، و توکلی، مجله معرفت، سال بیست و نهم مرداد ۱۳۹۹، شماره ۲۷۲، ص ۴۹) با توجه به این تعریف که از بیانات رهبر معظم انقلاب اخذ شده درون‌زایی دارای چهار محور است: خودباوری، خوداتکایی، خودکفایی و خود ارتقائی. خودباوری و خوداتکایی، وضعیت یک اقتصاد درون‌زا را بیان می‌کند و خودکفایی و خود ارتقائی نتیجه باور و اعتماد به ظرفیت‌های درونی و اتکا بر تمام ظرفیت‌ها هست. در اقتصاد مقاومتی با تقویت درون‌زایی فرصت رشد پایدار در تهدیدها فراهم می‌شود.

درون‌زایی یکی از ارکان اقتصاد مقاومتی است که هدف اصلی آن ایجاد امنیت اقتصادی و رشد پایدار می‌باشد تمام مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی به شکلی در خدمت تقویت درون‌زایی می‌باشند لذا درون‌زایی در اقتصاد مقاومتی نقش محوری را ایفا می‌کند. در اقتصاد مقاومتی، درون‌زایی بر مبانی همچون استقلال‌طلبی، قدرت اقتصادی، عزت و اقتدار اقتصادی، استقامت و عدالت محوری استوار است. هدف از تحقق این مؤلفه در اقتصاد مقاومتی تقویت امنیت استحکام و رشد پایدار نظام اقتصادی جامعه اسلامی است. با توجه به مبانی و اهداف درون‌زایی این مفهوم مختص به زمان و مکان خاصی نیست بلکه با توجه به فضای اقتصاد راهگشای بسیاری از مشکلات اقتصادی جوامع در حال توسعه می‌باشد. از این رو، مقام معظم رهبری تأکید زیادی بر تحقق این مؤلفه در اقتصاد مقاومتی دارند.

همچنان که معظم له در بیانیه «گام دوم انقلاب» به خوبی فرموده‌اند:

همه مسئولان به‌ویژه جوانان عزیز کشورمان باید به‌روشنی بدانند که راه‌حل تمامی مشکلات در داخل کشور است. در این راستا نباید کسی گمان کند که مشکلات اقتصادی ایران فقط و فقط نشئت گرفته از تحریم‌هاست و علت وجود تحریم‌ها هم مقاومت ضد استکباری و تسلیم نشدن در برابر دشمن است و تنها راه نجات کشورمان زانو زدن در برابر دشمن و بوسه زدن بر پنجه گرگ است که چنین تفکری خطایی نابخشدنی است پس مسئولان کشوری و همچنین «جوانان» آماده جهاد باید چشم به امکانات و توانمندی‌های داخلی بدوزند و در جهت غلبه بر «جنگ اقتصادی دشمن» و رشد و شکوفایی اقتصاد ایران به دنبال نشانی غلط نروند و همه راهکارها را در داخل و در اتحاد باهم جست‌وجو کنند. (امام خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ص ۴۱)

۲. مولد شدن اقتصاد

مولد در لغت به معنی ولادت، زادن، زاینده است (دهخدا، لغت‌نامه، ص ۲۱۸۲۲) و منظور از آن نوعی از فعالیت‌ها است که توان خلق سود و جریان نقدینگی را دارد. به عبارت دیگر آن دسته از فعالیت‌ها و دارایی‌ها یا سرمایه‌گذاری‌هایی را که توان تولید بازدهی دارند می‌توان به عنوان سرمایه‌گذاری مولد در نظر گرفت. فعالیت‌های مولد آن‌ها هستند که درآمدزایی می‌کنند یا ارزش آن‌ها افزایش می‌یابد.

مسئله تولید در قرون گذشته همراه با زندگی بشر مطرح بوده در ابتدا تولید محدود به تهیه خوراک و پوشاک بوده است اما با پیشرفت فناوری، تولید محصولات پیشرفته مانند خودرو، لوازم خانگی و غیره نیز از ضروریات زندگی بشر قرار گرفت.

از نگاه مقام معظم رهبری «مولد شدن اقتصاد» یکی از راه‌حل‌های مشکل اقتصاد کشور است بر این اساس در سال‌های اخیر شعار سال به نام رونق تولید یا جهش تولید از طرف معظم له بیان شده است که باید به دنبال مولد شدن اقتصاد ایران باشیم. اقتصادی که آن‌قدر تولید داشته و مالیات بر تولید، مالیات بر درآمد، مالیات بر ارزش افزوده به‌عنوان درآمد پایدار در آن دریافت شود که دولت بتواند با همین مالیات‌ها به‌راحتی کشور را اداره کند.

ایشان در این باره می‌فرماید:

تولید کلید حل مشکلات اقتصادی کشور است. تولید ملی در واقع راه اصلی عبور از سختی‌ها و دشواری‌های اقتصادی برای کشور است؛ یعنی مهم‌ترین مسائل اقتصادی کشور را مسئله‌ی تولید، رواج تولید ملی و رونق تولید ملی، حل می‌کند. طبیعت تولید این است. این است که ما روی تولید تکیه کردیم؛ یعنی رشد اقتصادی را افزایش می‌دهد، اشتغال ایجاد می‌کند، تورم را کاهش می‌دهد، درآمد سرانه را افزایش می‌دهد، رفاه عمومی ایجاد می‌کند. علاوه بر این دارای تأثیرات روانی است؛ اعتماد به نفس ملی را بالا می‌برد، احساس عزتمندی را در ملت به وجود می‌آورد. تولید، یک چنین اکسیری است). (سخنرانی امام خامنه‌ای، به مناسبت آغاز سال ۱۴۰۱)

ایشان در جای دیگر در این مورد می‌فرماید: (تولید، ستون فقرات کشور است؛ یعنی ستون فقرات اقتصاد کشور «تولید» است؛ ستون فقرات تولید هم کارگر است). (همان، در دیدار با کارگران، ۱۴۰۲/۲/۹)

امام خمینی علیه السلام فعالیت‌های تولیدی را به منزله عبادت می‌دانند و می‌فرمایند: (امروز شما باید که باید ... در رشد صنایع این کشور و در رشد تولید این کشور دامن به کمر بزنید و همت بگذارید. فعالیت شما امروز برای کشور یک عبادت است. شما امروز همه‌تان با ایده اسلامی در حال عبادت هستید، چه در کارخانه‌ها و چه در مواردی که به صنعت مشغولید و چه در کشاورزی و چه در سایر کارخانه‌ها). (امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۱۹۰)

۳. دانش بنیان شدن اقتصاد

اقتصاد دانش بنیان به کارگیری دانش برای ایجاد کالاها و خدمات است که به بخش بالایی از کارگران ماهر در اقتصاد و این که بیشتر مشاغل به مهارت‌های تخصصی نیاز است اشاره دارد. سرمایه اصلی کارگران، دانش است و ساختن ایده‌های جدید به دانش و اطلاعات نیاز دارند. اقتصاد دانش بنیان بر اهمیت مهارت در یک اقتصاد خدماتی تأکید می‌کند.

به تعبیر دیگر اقتصاد دانش بنیان به روش تولیدی گفته می‌شود که در آن از دانش برای ایجاد ارزش افزوده محسوس یا غیر محسوس استفاده می‌شود.

در واقع اصول اصلی اقتصاد دانش بنیان بر نیروی انسانی خلاق و متخصص استوار شده است. بر این اساس، جمهوری اسلامی با در اختیار داشتن جمعیت جوان و پتانسیل‌های بالا در زمینه‌های فناوری، با هدایت رهبر معظم انقلاب به سوی پیاده‌سازی این مدل از اقتصاد رهنمون شده است.

در منظومه فکری مقام معظم رهبری اقتصاد دانش بنیان، اقتصادی است که بر اساس تولید، توزیع و کاربرد دانش و اطلاعات شکل گرفته، سرمایه‌گذاری در دانش و صنایع دانش پایه شکل می‌گیرد و نقش علم و فناوری در آن بسیار زیاد است. از نظر ایشان علم برای کشور، سرمایه‌ای بی‌پایان و تمام‌نشدنی است؛ بنابراین اگر چرخه تولید علم در کشور به راه افتد و استعدادها به جریان افتد آن موقع دیگر منبع تمام‌نشدنی است.

رهبر معظم انقلاب در دیدار با فعالان شرکت‌ها و تولیدکنندگان دانش بنیان می‌فرمایند:

آنچه ما بر آن اصرار می‌ورزیم این است که علم برای کشور، یک سرمایه‌ی بی‌پایان است ... علم یک پدیده‌ی درون‌زاست؛ چیزی نیست که انسان برای آن ناچار و ناگزیر باشد وابسته شود. بله اگر شما بخواهید علم حاضر و آماده را بگیرید، همین است؛ وابستگی دارد، احتیاج دارد، دست دراز کردن دارد؛ اما بعد از آنکه بنیان علمی در یک کشوری به وجود آمد، استعداد هم در آن کشور وجود داشت، آن وقت حالت چشمه‌های جوشان را پیدا می‌کند. (سخنرانی امام خامنه‌ای، در دیدار جمعی از پژوهشگران ۱۳۹۱/۵/۸)

هم‌چنین معظم‌له در دانش بنیان شدن بخش‌های پراهمیت اقتصاد تأکید بیشتر می‌کند و می‌فرماید:

(بخش‌هایی در اقتصاد ما وجود دارد که مهم و دارای اهمیت است؛ مثلاً بخش نفت و گاز یا بخش تولید موتور که برای خودرو، برای هواپیما، برای قطار، برای کشتی مورد استفاده است، این بخش‌های حسّاس و مهم، دانش‌بنیان بشود ... بنابراین دانش‌بنیان شدن بخش‌های مهم اقتصاد داخلی، یکی از کارهایی است که در اقتصاد مقاومتی شرط است و بایستی انجام بگیرد). (دارابی، اقتصاد مقاومتی و ظرفیت‌های نیروهای مسلح در اندیشه امام خامنه‌ای (مدظله)، ص ۱۶۹)

امام خمینی علیه السلام نیز تأکید کرده است:

دولت اسلامی بدون تکیه بر تعهد و تخصص و گزینش اشخاص متعهد و متخصص در رشته‌های مختلف موفق نخواهد شد و لازم است مسئولان در گزینش اشخاص، به کردانی و تعهد آنان تکیه کنند نه بر دوستی و آشنایی و حرف‌شنوی از آنان. (مرتضوی، ضیاء، دانشنامه امام خمینی، ج ۳، ص ۴۲۴)

امام خمینی علیه السلام در جای دیگر فرموده‌اند:

این‌ها می‌خواهند که به دنیا ارائه بدهند که اسلام با علم و تخصص مخالف است، در صورتی که آیات قرآن کریم آن‌قدر راجع به علم و راجع به دانش سفارش فرموده است که شاید در سراسر کتب دیگر نباشد. اسلام با تخصص، با علم، کمال موافقت را دارد، لکن تخصص و علمی که به خدمت ملت باشد؛ در خدمت مصالح مسلمین باشد ... تا آنجا اسلام کوشش دارد برای متخصص که در احکام عادی هم در احکام شرعی هم متخصص‌تر را میزان قرار داده است، رأی متخصص‌تر را میزان قرار داده است. (خمینی، صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۳۵۷)

در روایات ما به داشتن مهارت لازم و تخصص کافی در کارها تأکید شده است. در سخنی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است که هر کس بدون دانش (مهارت و تخصص) به کاری دست زند، بیش از آنکه آن کار را درست انجام دهد، خراب می‌کند.^۱ همچنین از امام صادق علیه السلام روایت شده کسی که بدون بصیرت (وبی‌شناخت و دانایی) عمل می‌کند، همچون کسی است که به بیراهه می‌رود و هرچه تندتر برود از مقصود دورتر می‌شود.^۲

۴. مردمی سازی اقتصاد

مردم‌محوری اقتصاد یکی از ارکان اصلی «اقتصاد مقاومتی» به شمار می‌آید. مردم‌محوری اقتصاد یعنی در اقتصاد شرایط و سازوکاری وجود داشته باشد که هرکسی به اندازه ظرفیت خودش از تولید ارزش افزوده حقیقی برخوردار شود و نقش بهینه خود را به بهترین شکل در اقتصاد ایفا نماید. به تعبیر دیگر محور اصلی اقتصاد نباید دولت یا نهادهای عمومی غیردولتی باشند بلکه جهت اصلی حرکت اقتصاد را مردم تعیین کنند و تحرک و رشد اقتصادی را فراهم آورند. بنابراین محور اصلی اقتصاد باید بر توان «مردم» تعریف شده و نقش مردم در آن پررنگ شود و دولت تنها مسئولیت برنامه‌ریزی، زمینه‌سازی، ظرفیت‌سازی، هدایت و کمک را دارد. با توجه به تجربه چهار دهه گذشته لازم است دولت اقتصاد را به مردم واگذار کند در این صورت دو اتفاق بزرگ در دهه پنجم انقلاب روی خواهد داد؛ اول اینکه اتکای ایران به نفت کاهش می‌یابد و اتفاق بزرگ‌تر این است که وقتی اقتصاد در اختیار مردم است دولت به راحتی می‌تواند مالیات اخذ کند و هزینه‌های جاری خود را از این طریق تأمین کند.

فرازهایی از بیانیه گام دوم انقلاب به معنای واقعی خلاصی از اتکا به نفت و کم اثر شدن تنش‌های اقتصادی و افزایش بنیه اقتصادی کشور است. اصلاح اقتصادی در گام دوم مستلزم شناخت نقایص و عیوب اقتصادی است مهم‌ترین عیوب اقتصاد ایران بر اساس بیانیه گام دوم عبارت است از:

وابستگی اقتصاد به نفت دولتی بودن بخش‌هایی از اقتصاد که در حیطه وظایف دولت نیست، نگاه به خارج و نه به توان و ظرفیت داخلی استفاده اندک از ظرفیت نیروی انسانی کشور بودجه‌بندی معیوب و نامتوازن، بی‌ثباتی در سیاست‌های اجرایی اقتصاد. (امام خامنه‌ای، سید علی، بیانیه گام دوم انقلاب، ص ۴۰)

امام خمینی در این زمینه می‌فرماید: (امروز ایران احتیاج دارد به کار و کارگر و زیاد کار کردن. روز سازندگی است و این سازندگی باید به دست همه - همه جمعیت ایران - واقع بشود. دولت تنها نمی‌تواند، روحانیون نمی‌توانند، قشر واحد نمی‌تواند). (خمینی، اقتصاد در

۵. تصدی‌گری نکردن دولت

وظایف اداری حکومت به عمل حاکمیتی و تصدی‌گری تقسیم می‌شود. بعضی از وظایفی که مستلزم استفاده از اقتدار عمومی است مانند سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، نظارت و ارزیابی، هدایت روابط خارجی، دفاع، حفظ نظم، وصول مالیات این‌ها وظایفی هستند که جزء ثابت‌ترین فعالیت‌های اداری محسوب می‌شوند، حتی در لیبرال‌ترین کشورها به دولت تعلق دارد و هرگز پذیرفته نشده که در این کشورها نیز حفظ نظم و امنیت عمومی به بخش خصوصی واگذار شود، این‌ها وظایف حاکمیتی است.

تصدی‌گری آن دسته از وظایفی را در برمی‌گیرد که قابل واگذاری به مردم و بخش خصوصی باشد و دارای اهمیت مضاعف و مستلزم استفاده از اقتدار عمومی نباشد. دولت در تصدی‌گری خود وظیفه ارائه و تولید خدمات و کالاها را مانند اشخاص حقوق خصوصی و باهدف سودآوری به عهده داشته که به آن جنبه تصدی‌گری اطلاق می‌شود. لزومی ندارد که دولت تولیدکننده کالا و خدمات باشد بلکه بخش خصوصی می‌تواند آن را تولید نماید مانند تولید برق یا کالاهای عمومی موردنیاز مردم مثل خدمات پست را انجام دهد. بهتر است دولت این وظایف تصدی‌گری را به بخش‌های خصوصی واگذار نماید و نیاز به کنترل توسط دولت دارند.

مقام معظم رهبری می‌فرماید:

مهم‌ترین نقطه‌ضعف اقتصاد ما تصدی‌گری افراطی دولت است. وقتی که مردم از مدیریت اقتصادی و فعالیت‌ات اقتصادی کنار می‌مانند، کارهای بزرگ، شرکت‌های مهم، تولیدهای ثروت ساز برای کشور در اختیار دولت قرار می‌گیرد و در اختیار فعالان اقتصادی از مردم قرار نمی‌گیرد، همین مشکلاتی پیش می‌آید که ما امروز در اقتصادمان مشاهده می‌کنیم. (سخنرانی امام خامنه‌ای، در حرم مطهر رضوی ۱/۱/۱۴۰۲)

معظم له در قسمت دیگر از صحبت‌های خویش می‌فرماید:

بخش‌های مهم اقتصاد باید در اختیار مردم باشد. بارها این را تکرار کردیم که بنگاه‌های دولتی، شرکت‌های دولتی، شرکت‌های شبه‌دولتی باید با بنگاه‌های خصوصی رقابت نکنند و بگذارند تولید را مردم انجام بدهند... دولت تصدی‌گری را بایستی کم کند، نظارت را باید زیاد کند؛ دخالت را کم کند، نظارت را زیاد کند؛ مراقبت کنند. (همان)

۶. برون‌گرایی با استفاده از ظرفیت‌هایی موجود

در بحث اقتصاد مقاومتی، «درون‌زایی» و «برون‌گرایی» از کلیدی‌ترین و درعین حال غامض‌ترین، موضوعات محسوب می‌شود.

برون‌گرایی به معنی توانایی لازم برای بهره‌برداری حداکثری از فرصت‌های است که در عرصه بین‌المللی وجود دارد. به عبارتی دیگر برون‌گرایی یعنی اینکه توانایی داشته باشیم که ظرفیت‌های بین‌المللی را شناسایی و از آن در جهت تحکیم بنیه‌های داخلی و رفاه مردم استفاده کنیم. یکی از مصادیق برون‌گرایی اقتصاد، توسعه تجارت و مبادلات تجاری است.

اقتصاد مقاومتی اقتصادی درون‌زا و درعین حال برون‌گرا است. درون‌زایی به معنای استفاده از ظرفیت‌های درونی اقتصاد داخلی جهت تولید و ارزش افزوده است. برون‌گرایی نیز به معنای استفاده از ظرفیت تعامل با سایر کشورها برای ارتقای اقتصاد داخلی و تقویت منافع اقتصادی کشور است. به تعبیر دیگر برون‌گرایی اقتصادی اینکه بر تولید داخلی خود متکی است و صرفاً برای خود تولید نمی‌کند بلکه آن را به صورت متعادلی با سایر کشورها مبادله می‌کند. درون‌زایی بدون برون‌گرایی سبب انزوای اقتصاد می‌شود و برون‌گرایی بدون درون‌زایی نیز سبب وابستگی به خارج می‌شود.

درون‌زایی به این معنا نیست که اقتصاد کشور محصور و محدود به داخل کشور شود بلکه با اقتصادهای جهانی تعامل دارد، بنابراین درون‌زا است، اما درون‌گرا نیست. اقتصاد مقاومتی از نگاه درون‌زا کاهش وابستگی بودجه به نفت، تقویت نظام مالی و اقتصاد دانش‌بنیان و همچنین توسعه بخش نفت و گاز را به همراه دارد؛ بنابراین نظریه اقتصاد مقاومتی نگاهی بینا بینی به اقتصاد دارد که درعین درون‌زایی بر برون‌گرایی نیز تأکید دارد.

ج) مهم‌ترین راهکارهای جهش تولید

بر اساس بیانات رهبر حکیم و فرزانه انقلاب، امروزه و در این مقطع از تاریخ جمهوری اسلامی نیازمند جهش تولید با مشارکت مردم هستیم که این موضوع تنها با حضور و مشارکت مردم در تولید داخلی میسر است و برای رسیدن به این هدف باید راه‌های مشارکت مردم، تحصیل و ظرفیت‌های بزرگ مردمی فعال شوند و موانع حضور مردم در تولید برطرف شود.

آنچه مسلم است این‌که برنامه‌های کلان اقتصادی مثل (جهش تولید با مشارکت مردم) با صدور یک یا چند بخش‌نامه، در چند ماه و یک سال یا حتی چند سال ثمر مطلوب نخواهد داشت بلکه بایستی برای چنین امر مهم و حیاتی، یک حرکت مستمر و پایدار لازم است. چنانچه رهبر معظم انقلاب در این مورد می‌فرماید:

این شعاری که امسال مطرح کردیم، مربوط به یک سال نیست، این ادامه دارد. این‌ها کارهایی هم نیست که در یک سال تمام بشود؛ بایست در امسال - سال ۱۴۰۳ - ان‌شاءالله مسئولین همّت کنند گام اول را بردارند، برنامه‌ریزی بکنند و بعد ان‌شاءالله ادامه پیدا بکند. (همان، در دیدار با اقشار مختلف مردم، ۱/۱/۱۴۰۳)

ایشان در بیانیه گام دوم نیز بر (تقویت اقتصاد مستقل کشور که مبتنی بر تولید انبوه و باکیفیت) است تأکید نموده‌اند با توجه به اینکه بیانیه گام دوم که نقشه راهی مسیر جامعه در چهل‌ساله دوم است بنابراین برنامه‌ریزی برای (چهل‌ساله دوم) لازم است تا نتایج مطلوب به دست آید. با توجه به این مطلب اولین و مهم‌ترین گام در این موضوع تشکیل ستادها و کارگروه‌های جهش تولید به مدت چند دهه در وزارت خانه‌ها و دستگاه‌های اجرایی و استانداری‌ها به منظور بررسی راه‌های مشارکت مردم و رفع موانع حضور مردم در تولید است تا نتایج مطلوب حاصل شود. این مورد از مهم‌ترین راهکارها محسوب می‌شود.

یکی از راه‌های اساسی برای تحقق «جهش تولید با مشارکت مردم» هدایت تسهیلات بانکی به سمت تولید است. اعطای تسهیلات بانکی باید به شرط تولید صورت گیرد و سپس بازرسی‌های پی‌درپی انجام شود تا از تخلفات احتمالی جلوگیری به عمل آید؛ یعنی اطمینان صددرصدی حاصل شود که تسهیلات دریافت شده در تولید به کار گرفته شده نه در خرید طلا و ارز، چنانچه مقام معظم رهبری در این مورد فرموده‌اند: (اعتبارات بانکی هم به سمت تولید هدایت بشود که امروز البتّه این جور نیست. اعتبارات بانکی و تسهیلات بانکی باید بیشتر به سمت تولید هدایت بشود؛ مسئولین بانکی باید به این توجّه کنند.) (همان، در دیدار با کارگران، ۵/۲/۱۴۰۳) این هدف باید در کنار مهار رشد نقدینگی و کنترل تورم به صورت جدی در دستور کار قرار گیرد به همین دلیل رهبر انقلاب در دیدار با فعالان اقتصادی، ضمن تأکید بر ضرورت

کاهش رشد نقدینگی، تذکر دادند که در تخصیص منابع بانکی به بنگاه‌های اقتصادی عدالت مراعات شود. (همان، در دیدار تولیدکنندگان و فعالان اقتصادی، ۱۰/۱۱/۱۴۰۲)

یکی از راه‌های اساسی برای تحقق «جهش تولید با مشارکت مردم» اعطای تسهیلات بانکی با اولویت صنایع پایین‌دستی است با فعال شدن صنایع پایین‌دستی، توده مردم دست‌به‌کار می‌شود و تأثیر مستقیمی بر جهش تولید دارد.

یکی دیگر از راه‌های تحقق جهش تولید، تدوین سند توسعه‌ی صنعتی است، در اختیار داشتن برنامه‌ای مشخص برای توسعه‌ی صنعتی پیش‌نیاز هرگونه اقدام عملی برای جهش تولید است، باآنکه رهبر معظم انقلاب تدوین سند توسعه صنعتی کشور را دو سال قبل از نمایندگان مجلس مطالبه داشتند، (همان، در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۴/۳/۱۴۰۱) امید است این سند هر چه سریع‌تر تهیه و به چارچوبی سیاست‌گذاری و راهبرد ملی پیشرفت صنعتی کشور تبدیل شود.

از سوی دیگر تدوین سند جامع توسعه کشاورزی در این زمینه بسیار مهم است، توسعه کشاورزی از مهم‌ترین شاخه‌های جهش تولید است و تأثیر مستقیم بر سفره مردم دارد و در خودکفایی کشور نقش اساسی خواهد داشت، بنابراین ایجاد محیط رقابتی و شکستن انحصار در فعالیت‌های کشاورزی و اقتصادی و اصلاح روند خصوصی‌سازی باید با نگاه تقویت اقتصاد مردمی انجام شود.

مقام معظم رهبری در دیدار با کارگران به مهم‌ترین راه‌های جهش تولید اشاره فرمودند:

حالا مثلاً یکی‌اش تعاون است - ایجاد شرکت‌های تعاونی تولید - یکی‌اش کمک به کارهای خانگی است؛ یکی کمک به کارهای دستی است؛ یکی کمک به ایجاد شرکت‌های دانش‌بنیان است. البته دولت می‌تواند از صاحب‌نظران اقتصادی که در دولت بحمدالله هستند و در خارج دولت هم هستند، استفاده کند؛ این‌ها می‌توانند راه‌های فراوان دیگری را ارائه بدهند که [موجب] مشارکت مردم باشد؛ مشارکت درزمینه‌ی مسائل صنعتی، مسائل خانگی، صنایع دستی، مسئله‌ی کشاورزی، مسئله‌ی دامداری؛ در همه‌ی این‌ها مردم می‌توانند مشارکت کنند؛ راهش باید به مردم نشان داده بشود، زمینه‌ی مشارکت مردم فراهم بشود، بحث مشارکت مردم آسان‌سازی بشود. (همان، در دیدار با کارگران، ۱۴۰۳/۲/۵)

بهترین راهکار برای مشارکت مردم در تولید، احیای بند ۲ اصل ۴۳ قانون اساسی است: تأمین شرایط و امکانات کار برای همه به منظور رسیدن به اشتغال کامل و قرار دادن وسایل کار در اختیار همه کسانی که قادر به کارند ولی وسایل کار ندارند، در شکل تعاونی، از راه وام بدون بهره یا هر راه مشروع دیگر که نه به تمرکز و تداول ثروت در دست افراد و گروه‌های خاص منتهی شود و نه دولت را به صورت یک کارفرمای بزرگ مطلق درآورد. (اصل ۲۴ قانون اساسی، بند دوم)

د) مهم‌ترین موانع جهش تولید

متأسفانه در حال حاضر نقدینگی و سرمایه مردم به جای تولید، به سمت بازار مسکن، زمین، دلار و طلا رفته است، به همین جهت این کالاها اوج گرفته و قیمت سرسام‌آور پیدا کرده و این مسئله، یکی از موانع جهش تولید است وقتی مردم سرمایه‌اش را به این موارد اختصاص می‌دهد بدیهی است که جهش تولید شکل نمی‌گیرد.

متأسفانه بازار ارز وضعیت بسیار بدی دارد هرچه قیمت دلار بالاتر می‌رود از یک طرف اکثریت قریب به اتفاق مردم تمام اجناس خود را باقیمت دلار روز محاسبه می‌کنند که در نتیجه تمام وسایل مصرفی اوج می‌گیرد و موجب تورم وحشتناک می‌شود از طرف دیگر مردم شروع می‌کنند به خرید دلار و متأسفانه بازهم ارزش دلار بالاتر می‌رود و مردم نفع می‌برند کسانی که هنوز وارد این بازار نشده با دیدن نفع دیگران وسوسه شده وارد این بازار می‌شوند و به همین روال ادامه می‌یابد به وضوح می‌بینیم که سرمایه مردم به سمت خرید دلار کشانده شده و در نتیجه تولید بی‌رونق شده یا در برخی موارد به کلی تولید از بین رفته است. در این زمینه باید تقویت پول ملی و نظارت بر بازار ارز انجام شود؛ تا زمینه سرمایه‌گذاری در این موارد از بین برود.

درآمد نفتی و متکی بودن اقتصاد ایران به نفت و گاز از موانع جهش تولید است. رهبر

معظم انقلاب در این زمینه می‌فرماید:

رونق و جهش تولید در برخی کشورها، به طور عمده در شرایط کمبود و فشار رخ داده است. حال در ایران، به واسطه تغذیه دولت‌ها از درآمدهای نفتی، نوعی درآمد و رفاه حداقلی در جامعه ایجاد شده در حالی که ظرفیت‌های تولیدی کشور فاقد توانایی لازم

برای ایجاد این رفاه است؛ بنابراین، ترجیح داده می‌شود که نیازهای بازار مصرف داخلی از طریق واردات پاسخ داده شود و این غلط است. (سخنرانی امام خامنه‌ای، در حرم مطهر رضوی ۱/۱/۱۴۰۲)

واردات بی‌رویه، یکی دیگر از موانع جهش تولید است. مقام معظم رهبری در این زمینه می‌فرمایند:

واردات بی‌رویه، اقتصاد ما را زمین‌گیر کرده است منظور از واردات به‌عنوان مانعی برای جهش تولید، واردات کالاهایی است که اولاً مشابه داخلی دارند و ثانیاً کالاهای مصرفی است و نه سرمایه‌ای. به عبارتی، آفت واردات به کشور این است که این واردات، مکمل تولید داخلی برای رفع نیازهای بازار نیست، بلکه رقیب تولید داخلی است. درواقع، واردات به ایران هم هوشمند نیست، هم از الگوی خاصی پیروی نمی‌کند و هم به میزان زیادی، از طریق راه‌های غیرقانونی، چون مافیا و قاچاق وارد کشور می‌شود. (همان)

هـ) مبانی جهش تولید با مشارکت مردم

در بینش اسلام «تولید» مهم‌ترین رکن اقتصاد اسلامی به شمار می‌رود، افزایش و جهش آن از اهداف اقتصادی جوامع اسلامی است که بسیار مورد تأکید و توصیه پیشوایان معصوم علیهم‌السلام قرار دارد. «تولید» در نظام‌های اقتصادی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است و قوام امور اقتصادی در جوامع بشری به آن وابسته است. حتی امروزه میزان توسعه و امنیت هر کشوری، با ظرفیت و توان تولیدی آن سنجیده می‌شود. بالا بودن سطح تولید در هر جامعه‌ای، از معیارهای سنجش پیشرفت اقتصادی آن به شمار می‌رود، لذا «کشورهای پیشرفته» به آن دسته از کشورها اطلاق می‌شود که سطح بالایی از تولیدات را دارا هستند. در مقابل از کشورهای تولیدات ناچیزی دارند «کشورهای عقب‌مانده» گفته می‌شود؛ بنابراین (جهش تولید با مشارکت مردم) اولویت نخست اقتصاد کشور است و با درمان اقتصاد، بسیاری از مسائل داخلی کشور به سمت پیشرفت و عدالت حرکت می‌کنند.

۱. جهش تولید با مشارکت مردم در آیات

جهش تولید با مشارکت مردم را می‌توان گفت از آیات قرآن کریم اتخاذ شده است: در قرآن کریم دو واژه «سرعت» و «سبقت» آمده است «وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ» (سوره آل عمران، آیه ۱۳۳)؛ خداوند دستور داده که هر آنچه سبب می‌شود که لطف و مغفرت الهی برای جامعه سرازیر شود را سرعت دهید همچنین خداوند در آیه دیگری می‌فرماید «فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ» (سوره بقره، آیه ۱۴۸) یعنی در تمامی کارهای خیری که باید در جامعه صورت گیرد، خداوند فرمان سبقت را داده تا از رقبای خود سبقت بگیرید. بدیهی است که جهش تولید یکی از مصادیق بارز «سرعت» و «سبقت» به کار خیر و مغفرت الهی هست.

در اقتصاد اسلامی تولید باید با مشارکت مردم جهش و رشد داشته باشد. «أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينٍ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ». (سوره کهف، آیه ۷۹) کشتی مال مسکین‌ها بود که در دریا کار و فعالیت می‌کردند. از آیه استفاده می‌شود که توده مردم و فقرای جامعه شرکت تأسیس کنند و به فعالیت‌های اقتصادی بپردازند.

در این راستا می‌توان گفت که جهش تولید با مشارکت مردم بر اموری ذیل که متخذ از آیات است مبتنی خواهد بود.

۱. عدالت اقتصادی که از اصول اساسی در نظام اقتصادی اسلام (سوره حشر، آیه ۷؛ سوره بقره، آیه ۸۳) و از برنامه‌های اصلی پیامبران الهی هست. لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ. (سوره حدید، آیه ۳۵) ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم و به آن‌ها کتاب (آسمانی) و میزان (قوانین عادلانه) نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند.

۲. تأکید شریعت اسلام بر کار و تلاش. (سوره نجم، آیه ۳۹)

۳. تکلیف شریعت اسلام به تولید، عمران و آبادانی زمین. (سوره هود، آیه ۶۱)

۴. دستور شریعت اسلام به قطع وابستگی اقتصادی به بیگانگان. (سوره توبه، آیه ۲۸)

۵. قاعده نفی سبیل که تسلط کفار بر مسلمین را در هر زمینه‌ای از جمله سیاسی، اقتصادی

فرهنگی و نظامی نفی می‌کند (سوره نسا، آیه ۱۴۱)

۶. مبارزه اسلام با مفساد اقتصادی در جامعه (سوره بقره، آیه ۱۸۸)

۷. جلوگیری از ثروت‌اندوزی‌های بی‌مورد که با عدالت اقتصادی منافات دارد. (سوره شعرا، آیه ۱۲۸ و ۱۲۹)

۸. نفی انحصاری‌گری در بهره‌مندی اقتصادی. (سوره زخرف، آیه ۳۳)

۹. نظارت مستمر مسئولان از اصول مدیریت اقتصاد. (سوره علق، آیه ۱۴؛ سوره توبه، آیه ۱۰۵)

۱۰. تأکید اسلام بر دانش‌بنیان شدن اقتصاد. خداوند متعال در قرآن کریم در بیست‌وهفت مورد با لفظ «اعلموا» مردم را به فراگیری دانش دعوت نموده است مانند **وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ**. (سوره بقره، آیه ۲۰۳) تقوی داشته باشید و بدانید شما به سوی خداوند محشور خواهید شد. هم‌چنین آیات بسیاری بر دانش و آگاهی در تمام ابعاد زندگی تأکید می‌کند. (سوره بقره، آیات ۲۰۹ و ۲۲۳ و ۲۳۱) از نگاه قرآن علم و دانش در همه ابعاد افتخارآفرین است و منشأ قدرت و پیشرفت‌های مادی می‌شود. خداوند در سوره نمل می‌فرماید:

وَ لَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ عِلْمًا وَ قَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ. (سوره نمل، آیه ۱۵) ما به داود و سلیمان علم و دانش فراوان بخشیدیم و آن‌ها گفتند: سپاس خداوندی را که ما را بر بسیاری از بندگان مؤمنش برتری بخشیده است.

در آیه بعدی می‌فرماید: سلیمان وارث داوود شد و گفت: ای مردم! سخن گفتن پرنندگان به ما تعلیم داده‌شده است و از هر چیزی هم به ما عطا گردیده که این‌ها خود فضیلت آشکاری است. (سوره نمل، آیه ۱۶)

هم‌چنین در آیاتی دیگر آمده است: زمانی که قوم موسی قارون مغرور را نصیحت کردند که از مکنت خود مردم را دستگیری کن جواب داد: این ثروت را به‌وسیله دانشی که نزد من است به دست آورده‌ام. (سوره قصص، آیه ۷۸)

مقام معظم رهبری با اتخاذ راهبرد اقتصاد مقاومتی در راستای تحقق تمدن نوین اسلامی، اقتصاد را به‌مثابه نقطه کلیدی و تعیین‌کننده و عامل مهم سلطه‌ناپذیری و نفوذناپذیری کشور اسلامی به حکم آیه **(وَ اَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِّنْ قُوَّةٍ)** (سوره انفال، آیه ۶۰) می‌داند. (امام خامنه‌ای، سید علی، بیانیه گام دوم انقلاب، ص ۳۹)

هم‌چنین ایشان جهت جلوگیری از وابستگی اقتصادی به‌عنوان امری واجب بر مسلمانان

به حکم آیه (وَ لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا) (سوره نساء، آیه ۱۴۱) از آن به مثابه اقتصاد مستقل سخن گفته اند که مبتنی بر تولید انبوه و باکیفیت و توزیع عدالت محور و مصرف به اندازه و بی اسراف و مناسبات مدیریتی خردمندانه باشد (امام خامنه ای، سید علی، بیانیه گام دوم انقلاب، ص ۳۹) که با اهتمام به استفاده از تمامی ظرفیت های داخلی عنوان شعار سال ۱۴۰۳ (جهش تولید با مشارکت مردم) معنا می یابد. بر طبق این آیه مؤمنان وظیفه دارند تلاش مضاعف انجام دهند و خود را از وابستگی اقتصادی، رهایی دهند، لذا اقدام برای جهش تولید و قدرت اقتصادی لازم است و گرنه با حرکت معمولی نمی توان به قدرت اقتصادی رسید.

معظم له به حکم آیه «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ». (سوره آل عمران، آیه ۱۳۹) سست نشوید و غمگین نگردید و شما برترید اگر ایمان داشته باشید) می فرماید: بی گمان یک مجموعه ی جوان و دانا و مؤمن و مسلط بر دانسته های اقتصادی در درون دولت خواهند توانست به این مقاصد برسند. دوران پیشرو باید میدان فعالیت چنین مجموعه ای باشد. (امام خامنه ای، سید علی، بیانیه گام دوم انقلاب، ص ۴۱) از این آیه استفاده می شود که از لوازم ایمان، بی نیازی اقتصادی از کفار و خودکفایی مسلمین است؛ زیرا نیاز همیشه ملازم با ذلت و اسارت است و امتی که بخواهد با عزت و سربلند زندگی کند، بایستی روی پای خود بایستد و استقلال اقتصادی داشته باشد و این جز با تلاش مضاعف و برنامه هدفمند جهش تولید محقق نخواهد شد.

۲. جهش تولید با مشارکت مردم در روایات

جهش تولید با مشارکت مردم را می توان گفت از احادیث معصومین علیهم السلام اتخاذ شده است: امام کاظم علیه السلام فرموده اند: اگر کسی زندگی اش روند یکسانی داشته باشد، ضرر کرده و در زندگی خسارت دیده است و تنها راهی که خسارت در زندگی نباشد این است که دور روز زندگی مساوی نباشد؛ بلکه تحولی نسبت به روز قبل وجود داشته باشد و جهشی در کار باشد.

مَنْ اسْتَوَى يَوْمًا فَهُوَ مَعْبُودٌ وَ مَنْ كَانَ آخِرَ يَوْمِيهِ شَرَّهُمَا فَهُوَ مَلْعُونٌ وَ مَنْ لَمْ يَعْرِفِ الزِّيَادَةَ فِي نَفْسِهِ فَهُوَ فِي نُقْصَانٍ وَ مَنْ كَانَ إِلَى التَّقْصَانِ فَالْمَوْتُ خَيْرٌ لَهُ مِنْ الْحَيَاةِ (مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۳۲۷) کسی که دور روزش باهم برابر باشد، زیان کار است. کسی که امروزش بدتر از دیروزش باشد، دور از

رحمت خداوند است. کسی که رشد و بالندگی در خود نیابد، به سوی کاستی‌ها می‌رود و آن‌که در راه کاستی و نقصان گام برمی‌دارد مرگ برایش بهتر از زندگی است. پرواضح است که جهش تولید با مشارکت مردم مصداق روشن این حدیث شریف هست. پیامبر گرامی اسلام می‌فرماید: «الْكَاذُ عَلَى عِيَالِهِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ». (شیخ حر عاملی، محمد، وسایل الشیعة؛ ج ۱۷؛ ص ۶۷) کار و تلاش برای درآوردن هزینه زندگی همانند جهاد در راه خداوند است. کار همان تولید است برای این‌که تولید اعم از تولید کالا و خدمات هست.

حضرت امام علی علیه السلام در دعای کمیل از خداوند درخواست می‌کند که «خدایا آن‌چنان قدرت و توفیقی به من بده که در میدان مسابقه پیشتازتر از دیگران باشم» این سرعت و شتاب، همان جهش تولید است.

در این دعا حضرت علی علیه السلام رمز موفقیت افراد و جامعه را در چهارعنصر معرفی کرده است. یکی از آن عناصر، توانمندی جسمی و سخت‌افزار لازم برای جهش در فعالیت‌ها است قَوْ عَلِي خِدْمَتِكَ جَوَارِحِي. (کفعمی، المصباح للکفعمی، ص ۵۵۹) خدایا به جوارح و اعضای من قوت خدمت به خودت عنایت فرما.

دومین عنصری که حضرت به آن اشاره می‌فرمایند، عزم و اراده قوی است؛ چراکه اگر توانمندی وجود داشته باشد ولی عزم نباشد، جهشی تولید صورت نمی‌گیرد. «وَأَشَدُّ عَلَى الْعَزِيمَةِ جَوَانِحِي؛ خدایا عزم راسخ و اراده قوی را به قلب من عنایت کن». سومین عنصر و خواسته امام علی علیه السلام جدیت و پشتکار است «وَهَبْ لِي الْجِدَّةَ فِي خَشِيَّتِكَ» جدیت و پشتکار از لازمه جهش تولید است.

عنصر چهارم که حضرت برای یک عمل لازم می‌داند دوام و استمرار است. «وَالدَّوَامَ فِي الْأَتْصَالِ بِخِدْمَتِكَ». دوام و استمرار کار و خستگی‌ناپذیری برای جهش تولید لازم است، بدون دوام و استمرار هرگز جهشی صورت نمی‌گیرد؛ نتیجه این چهارعنصر، جهش تولید با مشارکت مردم برای سبقت از دیگران و استقلال اقتصادی خواهد بود.

پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله بر دانش‌بنیان شدن اقتصاد تأکید می‌فرماید: يَا مَعْشَرَ التُّجَّارِ الْفُقَهَةِ ثُمَّ الْمُتَجَرِّ (کلینی، کافی، ج ۵، ص ۱۵۰؛ حر عاملی، وسایل الشیعة؛ ج ۱۷؛ ص ۳۸۱) ای جماعت

تجار اول فقه آنگاه تجارت. اول راه درست تجارت را یاد گیرید بعد تجارت کنید. **أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ** می فرماید: **مَنْ أَتَجَرَ بِغَيْرِ عِلْمٍ ارْتَضَمَ فِي الرَّبَا**. (ابن بابویه، من لا يحضره الفقيه. ج ۳، ص ۱۹۳؛ طوسی، تهذیب الأحكام؛ ج ۷؛ ص ۵)

با توجه به این که شعار سال ۱۴۰۳ «جهش تولید با مشارکت مردم» از مبانی قرآنی و روایی روشن برخوردار است باهمت مردم و مسئولین محترم و دلسوز، آینده‌ای با افق‌های روشن در گام دوم انقلاب خواهیم داشت انشاء الله.

و) هدف از جهش تولید

انقلاب کبیر جمهوری اسلامی ایران در دومین مرحله‌ی «خودسازی، جامعه پردازی و تمدن سازی» قرار دارد در چنین نقطه‌ی عطفی، رهبر معظم انقلاب اسلامی در آغاز سال ۱۴۰۳ شعار سال را به نام «جهش تولید با مشارکت مردم» بیان فرمودند، چنین شعار مهم و راهبردی به منظور «جهاد بزرگ برای ساختن ایران اسلامی بزرگ» (امام خامنه‌ای، سید علی، بیانیه گام دوم انقلاب، ص ۹) توصیه شده و در نتیجه هدف از آن ایران قوی (سخنرانی امام خامنه‌ای، در دیدار با مردم آذربایجان شرقی، ۲۶ / ۱۱ / ۱۴۰۱) که آرمان مشترک همه‌ی ایرانیان و ارادتمندان‌شان در سراسر عالم است؛ آرمانی که تنها با «حضور مردم و مشارکت مردم» (همان، خطاب به ملت ایران، ۱/۱ / ۱۴۰۰) محقق خواهد شد و در نهایت به آرمان بزرگش که ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی (ارواح‌نفاذ) هست نزدیک خواهد شد و فصل جدید زندگی جمهوری اسلامی را رقم خواهد زد. «جهش تولید» نیز یکی از ابزارهای مهم قدرت است (همان، خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۹/۱/۳) و گامی ضروری برای تحقق آرمان «ایران قوی» خواهد بود.

قدرت هر کشوری در سطح جهان را اقتصاد آن کشور تعیین می‌کند در جهان امروز، لشکرکشی و جنگ‌های فیزیکی بین کشورها برای اثبات برتری تا حدود زیادی معنا و مفهوم خود را ازدست داده و جنگ‌های اقتصادی جای آن‌ها را گرفته است لذا ایران نیز برای حضور قدرتمند در سطح جهان نیازمند پی‌ریزی اقتصادی قوی و با برنامه است.

به‌یقین رفع مشکلات و رشد و شکوفایی اقتصاد ایران در سریع‌ترین زمان امکان‌پذیر است. فقط مقدراری همت و غیرت و تلاش لازم است تا دیگر اثری از مشکلات اقتصادی و نابسامانی‌ها

باقی نماند متأسفانه آنچه در نحوه کار اکثر کارمندان دولتی و غیردولتی دیده می‌شود با آنچه رهبر معظم انقلاب بارها فریاد می‌زند و دعوت به کار جهادی می‌کند^۳ اصلاً تناسب ندارد بارها دیده‌ایم که مراجعین در صف منتظرند ولی کارمندان گاهی باهم دیگر صحبت می‌کنند گاهی با موبایل بازی و مشغول فضای اینترنت است و گاهی مشغول صحبت با خانواده از نمک و طعم غذا و شوخی است بعد از یک ربع یا نیم ساعت یک نفر را می‌طلبند و به او هم می‌گویند برو فردا بیا! این‌گونه کار کردن، هرگز زیننده نظام ولایی و جمهوری اسلامی ایران نیست.

در این موارد پیشنهاد می‌شود مدیران لایق و دلسوز جامعه از طریق دوربین‌های مدار بسته و... نظارت دائمی و لحظه‌به‌لحظه داشته باشند و در ساعات کاری در تمام ادارات به دست گرفتن موبایل ممنوع شود. همه انسان‌ها نیاز به نظارت دارند وگرنه خداوند قادر حکیم نمی‌گفت «أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرِي» (سوره علق، آیه ۱۴) آیا انسان نمی‌داند که خداوند همه اعمالش را می‌بیند؟ «إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ» (سوره فجر، آیه ۱۴) قطعاً پروردگار تو در کمینگاه است. «يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ»^۴ در قرآن واژه‌ی «بصیر» «خدا بیناست» ۵۱ بار و واژه «سمیع» «خدا شنواست» ۴۹ بار آمده است (قرآنی، گناه‌شناسی، ص ۲۱۰) این همه آیات به روشنی هشدار می‌دهد و تأکید می‌کند که همه ما در محضر خدای بزرگ هستیم. حتی اگر در فکر خود، مطلبی را تصور کنیم، خداوند آگاه و در کمین انسان است.

بنابراین جوانان مؤمن و توانمند، مقداری همت کرده و به آینده امیدوار برای «ایران قوی» باید کار جهادی کرد و از جان‌مایه گذاشت به تعبیر رهبر معظم (با قدرت و نشاط کاری و احساس مسئولیت) (امام خامنه‌ای، سید علی، بیانیه گام دوم، ص ۴۰) اقدام کرده با تبلی و سستی که اکنون در اکثر ادارات مشاهده می‌کنیم زیرا در منطق دین اسلام کار و تلاش همانند جهاد در راه خداوند است.^۵

نتیجه

از دیدگاه رهبر معظم انقلاب حضور و مشارکت مردم در میدان تولید به معنای جهش تولید است مشارکت مردم در تولید، یعنی توان مالی، فکری و ابتکارات مردم در میدان تولید موجب تولید بیشتر و سرعت آن می‌شود و این به معنای جهش است.

از نگاه ایشان یکی از وظایف مهم مسئولین این است که زمینه‌های حضور مردم و مشارکت مردم در کار تولیدی را تبیین و آماده کنند.

معظم له معتقد است اقتصاد ایران باید مستقل و مبتنی بر تولید انبوه باشد و دارای خصوصیات چوون: درون‌زایی، مولد، دانش‌بنیان، مردمی، عدم تصدی‌گری دولت، برون‌گرایی با استفاده از ظرفیت‌هایی موجود باشد.

با توجه به اینکه بیانیه گام دوم نقشه راهی مسیر جامعه در چهل ساله دوم است بنابراین مهم‌ترین گام در جهش تولید تشکیل ستادها و کارگروه‌ها برای چند دهه در وزارت خانه‌ها و دستگاه‌های اجرایی و استانداری‌ها به منظور بررسی راه‌های مشارکت مردم و رفع موانع حضور مردم در تولید است.

دیگر از راهکارهای جهش تولید، هدایت تسهیلات بانکی به سمت تولید در کنار مهار رشد نقدینگی و کنترل تورم، اعطای تسهیلات بانکی با اولویت صنایع پایین‌دستی، تدوین سند توسعه‌ی صنعتی، تدوین سند توسعه کشاورزی، ایجاد شرکت‌های تعاونی تولید، کمک به کارهای خانگی، کمک به کارهای دستی، کمک به ایجاد شرکت‌های دانش‌بنیان است.

از موانع جهش تولید می‌توان گفت که رفتن سرمایه مردم به سمت بازار مسکن، زمین، دلار و طلا است. درآمد نفتی و متکی بودن اقتصاد ایران به نفت و گاز و همچنین واردات بی‌رویه، از موانع جهش تولید است.

جهش تولید با مشارکت مردم بر اموری ذیل که متخذ از آیات قرآن کریم و روایات است مبتنی خواهد بود. عدالت اقتصادی که از برنامه‌های اصلی پیامبران الهی هست. تأکید شریعت اسلام بر کار و تلاش، تولید، عمران و آبادانی زمین. دستور شریعت اسلام به قطع وابستگی اقتصادی به بیگانگان و مبارزه با مفاسد اقتصادی در جامعه، جلوگیری از ثروت‌اندوزی‌های بی‌مورد، نظارت مستمر مسئولان و تأکید اسلام بر دانش‌بنیان شدن اقتصاد. هدف از بیان شعار سال ۱۴۰۳ جهش تولید با مشارکت مردم، ایران قوی و ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی (ارواح‌ناده) و فصل جدید زندگی جمهوری اسلامی را رقم خواهد زد.

پی‌نوشت‌ها

-
۱. «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مَنْ عَمِلَ عَلَى غَيْرِ عِلْمٍ كَانَ مَا يَفْسِدُ أَكْثَرَ مِمَّا يَصْلِحُ». (کلینی، الکافی؛ ج ۱؛ ص ۴۴)
 ۲. أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الصَّادِقِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ الْعَامِلُ عَلَى غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ الطَّرِيقِ فَلَا تَزِيدُهُ سُرْعَةَ السَّيْرِ مِنَ الطَّرِيقِ إِلَّا بُعْدًا. (ابن بابویه، من لا يحضره الفقيه؛ ج ۴؛ ص ۴۰۱).
 ۳. در منطق دین اسلام کار و تلاش همانند جهاد در راه خداوند است به تعبیر پیامبر اسلام ﷺ: الْكَادُّ عَلَى عِيَالِهِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. (حر عاملی، وسائل الشیعة؛ ج ۱۷؛ ص ۶۷)
 ۴. سوره مؤمن، آیه ۱۹ خداوند چشم‌هایی را که به خیانت گردش می‌کند، می‌داند و بر آنچه در سینه‌ها پنهان است. آگاه هست.
 ۵. به تعبیر پیامبر اسلام ﷺ: الْكَادُّ عَلَى عِيَالِهِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. (حر عاملی، وسائل الشیعة؛ ج ۱۷؛ ص ۶۷)

قرآن کریم.

ابن بابویه، محمد، من لا یحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ: دوم، ۱۴۱۳ ق.

آذرنوش، آذرتاش، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، تهران، نشر نی ۱۳۸۶.
امام خامنه‌ای، سید علی، بیانات رهبر معظم انقلاب حضرت آیت‌الله العظمی امام خامنه‌ای، در مواقع مختلف.

_____، بیانیه گام دوم انقلاب، تهران، معاونت فرهنگی و اجتماعی سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۹۷.

حبیب‌الله لطفی، محمدجواد توکلی، مجله معرفت، قم، سال بیست و نهم مرداد ۱۳۹۹، شماره ۲۷۲.

خمینی، روح‌الله، اقتصاد در اندیشه امام خمینی علیه السلام. تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام ۱۳۸۷.

_____، صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام ۱۳۷۸.
دادگر، یدالله و رحمانی، تیمور، مبانی و اصول علم اقتصاد، قم، بوستان کتاب چاپ ۱۷، ۱۳۹۷.
دارابی، مسعود، اقتصاد مقاومتی و ظرفیت‌های نیروهای مسلح در اندیشه امام خامنه‌ای، تهران، سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح ۱۳۹۹.

دهخدا علی‌اکبر. لغت‌نامه، تهران، دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ ۱۳۷۷.
شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسایل الشیعة، قم، مؤسسه آل‌البتین علیهم السلام ۱۴۰۹ ق.

طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چاپ: چهارم، ۱۴۰۷ ق.
قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مرجع تصویب: مجلس خبرگان تاریخ تصویب: ۱۰۶ /

۱۳۶۸. / ۰۵

قرائتی، محسن، گناه‌شناسی، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن چاپ: نهم ۱۳۸۷.
کفعمی، ابراهیم بن علی، المصباح للكفعمی (جنة الأمان الواقیة و جنة الإیمان الباقیة)، قم، دار

الرضی، چاپ: دوم، ۱۴۰۵ ق.

کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامية، چاپ: چهارم، ۱۴۰۷ ق.
مایکل تودارو، مترجم غلامعلی فرجادی، توسعه اقتصادی در جهان سوم، تهران، نشر کوهسار،
چاپ نوزدهم ۱۳۹۱.

مجتبوی نائینی، سید مهدی، فرهنگ اصطلاحات کار و تأمین اجتماعی، تهران، مؤسسه کار و
تأمین اجتماعی ۱۳۷۲.

مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چ: ۲، ۱۴۰۳ ق.

مرتضوی، ضیاء، دانشنامه امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام ۱۴۰۰.

مکارم شیرازی، ناصر. دائرةالمعارف فقه مقارن. قم، مدرسة الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام. ۱۳۸۵.

